

Bacheloroppgave

NTNU
Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet
Det humanistiske fakultet
Institutt for språk og litteratur

Marita Lislelid

Latinske runeinnskifter

Om gjengivelsen av latin i runeinnskifter

Bacheloroppgave i Nordisk språk og litteratur

Veileder: Ivar Berg

Juni 2023

NTNU

Kunnskap for en bedre verden

Marita Lislelid

Latinske runeinnskifter

Om gjengivelsen av latin i runeinnskifter

Bacheloroppgave i Nordisk språk og litteratur

Veileder: Ivar Berg

Juni 2023

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet

Det humanistiske fakultet

Institutt for språk og litteratur

Kunnskap for en bedre verden

Latinske runeinnskifter

Om gjengivelsen av latin i runeinnskifter

I denne oppgava har jeg undersøkt de latinske innskriftene fra Bryggen i Bergen, som inngår i *Norges innskifter med de yngre runer*, bind VI, første hefte (Liestøl, 1980). Jeg har sett på, hvordan latinen i innskriftene er gjengitt, med spesiell vekt på enkelte bokstaver som i normalisert latin har skiftende uttale, eller ikke svarer til et eget runetegn, samt om de runetegna, som brukes for lydene /θ ø ɔ/, er brukt i innskriftene, i og med at disse svarer til bokstaver som ikke finnes i latinsk ortografi. Jeg har også forsøkt å si noe om latinkunnskapen til risterne, og hvem de kan ha vært, samt om innholdet i innskriftene.

In this paper I have studied the latin runic inscriptions from Bryggen in Bergen, included in *Norges innskifter med de yngre runer*, volume VI, part one (Liestøl, 1980). I have looked into how the latin is rendered in the inscriptions, with emphasis on certain letters, which have varying pronunciation in normalized latin, or do not correspond to a runic sign, as well as whether the runic signs, which are used for the sounds /θ ø ɔ/, are used in the inscriptions, as these correspond to letters not found in latin orthography. Furthermore I have looked at the latin knowledge of the rune carvers, who they might have been, and the content of the inscriptions.

Innhold

1 Innledning.....	2
2 Bakgrunn	3
2.1 Latin i Norge.....	3
2.2 Runekunnskap	4
2.3 Uttale, ortografi og runetegn	5
2.4 Behandling av innskriftene.....	6
3 Gjennomgang av innskriftene	7
4 Sammenligning av innskriftene.....	18
4.1 Q	18
4.2 X	20
4.3 ꝥ og ꝥ	21
4.4 H	22
4.5 Þ þ	22
4.6 T <i>foran fremre vokal</i>	23
4.7 C	23
4.8 Innholdet.....	25
4.9 Runeristerne.....	26
5 Oppsummering	28
Litteraturliste	30

1 Innledning

Med kristendommen kom også latin og latinskrift¹ til Norge, hvor runer hadde vært i bruk i århundrer. Runene og latinskrifta eksisterte side om side i lang tid, helt til runene etter hvert gikk ut av bruk. Denne avviklinga skjedde gradvis, og det finnes flere tegn på, at runene blei påvirket av latinskrifta underveis. Språklige trekk som orddeling og dobbelt konsonant, samt utvidinga av den yngre fuþarken, blir gjerne knytta til påvirkning fra latinskrift, som etter hvert tok over all skriveproduksjon (Spurkland, 2001: 166). I den tida skriftspråka sameksisterte, antar man at latinskrifta blei brukt av kirka og kongemakta til lange eller viktige tekster, skrevet på latin og på pergament, mens runeskrifta blei brukt til mer dagligdagse temaer, rista på stein, bein eller tre og på gammelnorsk (Spurkland, 2001: 213). Til tross for dette finnes det også flere lange og viktige tekster på gammelnorsk fra denne perioden, og det blei også rista runer på latin. Av de rundt 1400 bevarte innskriftene fra middelalderen i Norge, kan omtrent 8 % klassifiseres som latinske innskrifter, hvorav majoriteten har religiøst innhold (Knirk, 1998: 478).

I denne oppgava skal jeg se nærmere på de latinske runeinnskriftene fra Bryggen i Bergen, som inngår i *Norges innskrifter med de yngre runer*, bind VI, første hefte, heretter omtalt som NlyR (Liestøl, 1980). Utgivelsen inneholder 45 innskrifter, fra N603 til og med N647, som kan dateres til høymiddelalderen. Disse er transkribert og translitterert av Aslak Liestøl, og de fleste er også normalisert og oversatt. Formålet med oppgava er å se på, hvordan innskriftene er ortografisk realisert. Nærmere bestemt vil jeg, ved en systematisk gjennomgang av innskriftene, se på hvordan latinen er gjengitt. Enkelte bokstaver i normalisert latin har skiftende uttale, eller svarer ikke til et eget runetegn, og det er spesielt disse jeg vil se på. Videre også om, og eventuelt hvordan, runene, som i gammelnorske innskrifter brukes for lydene /θ ø ɔ/, er brukt i innskriftene, i og med at disse svarer til bokstaver som ikke finnes i latinsk ortografi. Jeg vil også forsøke å si noe om, hva innskriftene kan fortelle om latinkunnskapen til risterne, og hvem disse eventuelt var, og om hvordan innholdet i innskriftene kan kategoriseres. Jeg vil begynne med litt bakgrunnsinformasjon om latin i Norge og om runekunnskap, og videre om latinsk uttale og manglende runetegn, i sistnevnte vil jeg komme inn på hvilke trekk jeg vil se etter i innskriftene. Deretter går jeg systematisk gjennom dem, og kommenterer innhold og relevante tegn. Til slutt vil jeg sammenligne funnene, og se på hvilke likheter og forskjeller innskriftene har, og hvordan disse eventuelt kan forklares.

¹ Skrift med det latinske alfabetet.

2 Bakgrunn

2.1 Latin i Norge

Lånord fra latin til de nordiske språka kan spores helt tilbake til romersk tid, allikevel var det først med innføringa av kristendommen, at latin blei et etablert språk i Norge. De første tekstene som er skrevet på latin i Norge, er offisielle dokumenter knytta til kirka og kongemakta, som hovedsakelig var de som benytta språket her til lands. Den latinen som blei lest og kopiert i Norge, var prega av den latinske bibelen *Vulgata* og av kirkefedrene, men også forfattere som Cicero og Sallust blei lest, uten at de var særlig utbredt (Karlsen, 2018: 465).

Innenfor kirka blei språket brukt i liturgi, og som både talespråk og skriftspråk. Den norske kirkeprovins blei oppretta i 1152–1153, og deretter fulgte opprettelsen av katedralskoler i Trondheim, Oslo, Bergen og Hamar. På disse fikk kommende prester undervisning i blant annet latin. Det finnes få kilder til latinundervisning før opprettelsen av katedralskolene, og ingen før 1150, men det antas at norske geistlige, som reiste til utlandet før dette, kommuniserte på latin. Det samme gjelder utenlandske geistlige som besøkte Norge. Noe opplæring i språket må altså ha funnet sted før de første kildene, som forteller om det. I de norske klostrene, som blei grunnlagt fra slutten av 1000-tallet, brukte munkar og nonner latin i sitt daglige arbeid (Karlsen, 2018: 460). Muligens foregikk det latinundervisning i disse. Seinere reiste også mange geistlige sørover i Europa for å studere ved universitetene der (Berg, 2018: 80), og de må følgelag ha kunnet latin for å studere ved disse.

Kongemaktas behov for å bruke latin var særlig knytta til kontakt med andre kongedømmer og fremmede makter. Det finner man eksempler på i avtaler, slutta mellom sendemenn for kongen og biskoper i andre land, og i traktater mellom kongedømmer. Flere av kongene skal selv ha vært kyndige i latin, blant annet Olav Kyrre (Karlsen, 2017: 112–113). Forbindelsen mellom kirka og kongemakta var svært tett i middelalderen, og kan ikke skilles på samme måte som i dag, da det gjerne var medlemmer av samme familier, som hadde høytstående posisjoner innen begge (Gustavson, 1994: 315).

Latinkunnskapen til verdslige veit man lite om, utover at de trolig blei introdusert for språket i kirka. Kilder tyder imidlertid på at de hadde svært liten kjennskap til det, og at ferdighetene til folk i overklassen varierte i stor grad fra person til person (Gustavson, 1994: 316). Kirkas liturgiske tekster besto vanligvis av faste formler og passasjer fra bibelen, og de blei enten sunget eller messet fram eller sagt fram stille av presten (Karlsen 2018: 459).

Credo, Pater Noster og *Ave Maria* var grunnelementer i den kristne troa, og det var en religiøs ambisjon, at alle skulle kunne disse bønnene, om det så var foreldre eller presten som sto for opplæringa (Liestøl, 1980: 42).

Man veit ikke nøyaktig i hvilken utstrekning latin blei brukt i Norge i middelalderen, hvem som kunne det eller hvor godt. Prester brukte det i sitt daglige arbeid, slik som munkene og nonnene i klostrene, og disse kunne antakelig både lese og skrive latin, selv om det er rimelig å anta at høyt utdannede biskoper mestret språket bedre (Gustavson, 1994: 316). To aspekter ser det allikevel ut til å være enighet om: 1) Svært få kunne latin i Norge, og 2) disse begrenset seg stort sett til personer med høyere posisjoner innenfor presteskapet eller til medlemmer av religiøse ordener, samt noen få høytstående og høyt utdannede individer (Gustavson, 1994: 322; Karlsen, 2018: 465; Knirk, 1998: 477).

2.2 Runekunnskap

I motsetning til latinskrifta blei runene hovedsakelig brukt til å riste gammelnorsk, og til mer hverdagslige temaer. Ikke alle runologer er enige, når det gjelder hvor utbredt kunnskapen til å lese og riste runer var. Gustavson (1994: 322) er for eksempel skeptisk til utbredt runekunnskap. Han mener, at kun en liten del av samfunnet kunne lese og riste runer, og at dette var personer i de øvre samfunnslag, som innebærer at omtrent de samme personene som kunne latin, også kunne lese og riste runer. Knirk (1998: 477) skriver, at en langt større del av befolkningen må ha hatt ferdigheter i å lese og riste runer – enn den begrensede delen som mestret latin og latinskrift, men at det antakelig var en del overlapp mellom disse to gruppene. Han påpeker også, at kunnskapsnivået trolig i høy grad har variert, både når det gjelder runer og latin, men åpner for langt breiere runekjennskap enn Gustavson. Liestøl (1971: 76) går enda lengre, når han hevder, at størsteparten av skandinaver i vikingtiden kunne lese og skrive runer, iallfall de av en viss rang. Han skriver, at runefunna fra Bryggen viser, at runer må ha vært normalt kjent (i alle fall i handelsmiljøet i Bergen), og basert på liknende – svært spredte – funn fra vikingtida, må kjennskap til runer ha vært utbredt da også. Følgelig viser både funna fra Bryggen og vikingtida til utstrakt bruk av runer, men med tanke på funnkonteksten til innskriftene fra Bryggen kan imidlertid denne bruken være knytta til handelsmiljø- og virksomhet. Videre påpeker Spurkland (2001: 188), at runeskrifttradisjonen, som har blitt avdekka i Bergen, trolig ikke var et lokalt fenomen, men at disse funna representerer en omfattende runeskrifttradisjon i middelalderen, kanskje gjeldende for hele Skandinavia.

Sjøl om det er noe uenighet, om hvem som var runekyndige på den tida, da innskriftene i korpuset blei til, ser det ut til å være relativ enighet om, at en stor del av dem, som kunne latin, også var runekyndige, og antakelig var runekunnskap noe mer utbredt enn latinkunnskap.

2.3 Uttale, ortografi og runetegn

Uttalen av middelalderlatin skiller seg noe fra den skriftspråklige normen. Den varierte antakelig i en viss grad over landegrensar, i større eller mindre grad prega av folkespråket. Noen trekk er allikevel relativt gjennomgående (Eitrem, Tosterud & Kraggerud, 1996: 145), og det er blant annet disse jeg vil se etter i gjennomgangen av innskriftene. Videre følger en gjennomgang av disse trekkene, og også de bokstavene som ikke svarer direkte til noen runetegn. Det følgende bygger på Eitrem et al. (1996: 145–146), dersom ikke annet er nevnt.

C, som i klassisk latin hadde uttalen /k/, fikk i middelalderlatin uttale lik /ts/ foran de fremre vokalene ⟨i⟩, ⟨e⟩ og ⟨æ⟩, foran bakre vokal og konsonant var uttalen fremdeles /k/. Det fantes ikke et eget runetegn som svarte til denne bokstaven, og jeg vil derfor se på, hvordan risterne valgte å realisere denne, samt om det er noen forskjell i realiseringa knytta til uttalen. *D* i utlyd blei ustemt, og gjør at man vil finne ord med opprinnelig *d* i utlyd, skrevet med *t*, som *aput* for *apud*. I tillegg hadde middelalderlatin i Skandinavia ei egen utvikling, der ⟨t⟩ i utlyd etter en trykklett vokal fikk frikativ uttale, og blei stava med ⟨þ⟩ (Knirk, 1998: 490). Bokstavkombinasjonen *ti* blei uttalt /tsi/, og kan dermed forveksles med *ci*, slik at man i skrift for eksempel kan finne *eciam* i stedet for opprinnelig *etiam*. *H* blei ikke uttalt i fellesnavn, og derfor forsvant den også ofte i ortografien, eller den blei satt inn i ord som opprinnelig ikke hadde bokstaven. De opprinnelige diftongene *ae* og *oe* blei uttalt /e/, men i og med at det også var vanlig å skrive dem med *e*, har jeg ikke sett på disse i denne oppgava.

Det fantes ikke egne runetegn som svarte til de latinske bokstavene *q* og *x*, og jeg vil derfor se på, hvordan risterne valgte å gjengi disse i innskriftene. Videre vil jeg også se på, om runetegna, som translittereres med **ø** og **ϕ**, † og †², er brukt i innskriftene, og hvilken lydverdi de eventuelt har, i og med at disse bokstavene ikke finnes i latin. Videre vil jeg også se på, om **þ** er brukt i andre posisjoner enn den nevnt ovenfor. Når det gjelder æ-runen †, er denne en del brukt i latinske innskrifter, men det er ikke nødvendigvis så lett å si noe om den. Flere har ment (Knirk, 1998: 490; Steenholt Olesen, 2007: 41) at den blei brukt for en åpen

² Denne runen er ikke spesielt fast. Det varierer ofte hvilken side den korte kvisten er på, og om den lange kvisten er øverst eller nederst (Knirk, 1998: 479).

e-lyd, som skiller seg fra den halvtrange e-lyden, som blei realisert med e-runen t . Det vil i så fall bety, at bruk av æ-runen viser til ortofonisk, og ikke ortografisk, realisering. Det har også blitt argumentert for, at $\langle \text{æ} \rangle$ og $\langle \text{e} \rangle$ kan ha blitt sett på som allografer, da det ikke virker å være noen distinksjon mellom disse i latinske innskrifter (Palumbo, 2022: 196). Det vil si, at e- og æ-runen blei brukt om hverandre, og ikke kan fortelle noe, om hvordan latinen er gjengitt. I og med denne uklarheten rundt æ-runen, har jeg valgt å ikke se nærmere på, hvordan den er brukt i innskriftene.

2.4 Behandling av innskriftene

Transkripsjon, translitterasjon, normalisering og oversettelse av innskriftene, samt merknader til innholdet, er gjengitt slik, det blir presentert av Liestøl (1980) i NlyR VI, og med hensyn til Knirk (1990) sine rettinger og tillegg til disse, dersom ikke annet er oppgitt. Jeg går gjennom innskriftene i signumrekkefølge, og i gjengivelsen har jeg fulgt vanlige konvensjoner:

Transkripsjon av runene er gjengitt med runefonten *Gullskoen*, og translitterasjonen er gjengitt i feit skrift. Jeg har sammenligna teksten i innskriftene med standardlatin, som man finner i ordbøker. Denne er gjengitt med kursiv. Det gjelder både normaliseringa, og bokstaver og ord som jeg har kommentert. Oversettelse av teksten i innskriftene til norsk er markert med anførelstegn, og de enkeltorda, som er kommentert i teksten, følges av en oversettelse markert med enkle anførelstegn. Tegn, som er kommentert, er markert med grønt både i transkripsjonen og i translittereringa. Fonemer er markert med skråstrek, /a/, grafemer med vinkelparentes, $\langle \text{a} \rangle$, og fonetisk transkripsjon med hakeparentes, [a]. Dersom bokstaver eller ord er lagt til i normaliseringa, det vil si bokstaver eller ord, som ikke har motparter i innskrifta, og som ikke finnes i transkripsjonen, er disse markert med hakeparentes. Dette er gjort for å vise helheten i orda eller setningene. På samme vis er ord, som er lagt til i oversettelsen, for eksempel dersom ei innskrift kun viser bruddstykker av en tekst, markert med buparentes. Når jeg i sammenligninga av innskriftene skriver, at enkelte ord er rista etter skriftspråknormen, tar jeg utgangspunkt i translittereringa av disse orda. Translittereringa i teksten følger for øvrig denne standardiseringa³:

$\text{f u p o r k h n i a s t b m l y}$	t t æ e r t b h
$\text{f u p o r k h n i a s t b m l y}$	e æ ø ø g d p c

³ De åtte siste tegna blei betrakta som tilleggstegn i den yngre fuþarken, og de blei nesten aldri konsekvent benytta av risterne (Spurkland, 2001: 164).

«Hva enn andre gjør, min jomfru, la oss gjøre det slik, at vi leker den leken, som passer seg; vi er begge følsomme: la oss leke følsomt!»

Kraggerud (2021: 142) viser til, at originalformen av dette verset starta med *quicquid agant ceteri*, noe som ser ut til å være en bedre parallell til teksten enn verset Liestøl viser til. Linje *c* er sammensatt av tekstlinjer fra flere vers. Verset, som de to første orda kommer fra, har orda *iocis agone*, som kan oversettes med «på spøk, i lidelse», der vår tekst har *lucis agone*. Vår tekst får dermed en litt annen betydning: «Med livets/lysets lidelse. Philomena trekker seg klagende tilbake fra Tereus».

Innholdet kan knyttes til to sanger fra den kjente samlinga av vagantviser fra Benediktbeuernklosteret i Bayern, *Carmina Burana*, som var godt kjent i universitetsmiljøet sør for Norden. *Q* er rista med \checkmark **k** i *querule* ‘klagende’, og *c* er rista med $^{\circ}$ **s** i *lucis* ‘livets/lysets’ (genitiv) og med \checkmark **k** foran konsonant eller bakre vokal i alle tilfeller (men unntak av én, antakelig, feilrista \checkmark **g**).

N604

Linje a) $\widehat{\text{f}}\widehat{\text{n}}\text{h}|\text{t}:\text{t}|\text{y}|\text{r}|\text{t}:\text{N}|\text{t}|\widehat{\text{y}}:\text{f}|\widehat{\text{n}}:\text{[.]}|\text{t}|\text{[.]}|\text{—}$

ducite diskrete uitam kue[.] n [.]—

ducite discrete vitam, que ---

Linje b) $\text{N}|\text{t}|\widehat{\text{r}}|\text{t}:\text{t}|\text{N}|\text{t}:\text{t}|\text{p}:\text{t}|\text{h}|\text{t}:\text{[--}$

væstra salus mete siþ næcia [--

vestra salus mete sit nescia ---

Min oversettelse: «Før på et fornuftig vis et liv som...! Måtte din helse være ubegrensa...!»

Innholdet har blitt knytta til et versepar i heksameter, og hører følgelig hjemme i diktning. *C* er rista med $^{\circ}$ **c** foran fremre vokal, og med \checkmark **k** foran konsonant, *q* med \checkmark **k** i *que* ‘som’, og *t* med p **p** i *sit* ‘måtte være’ (konjunktiv).

N605 1Y1RNI1

amoruin*amor vin[ci]*

«Kjærligheten overvinner»

Teksten er fra et vers av den romerske poeten Vergil, som var godt kjent i middelalderen. Det blei brukt isolert som et fyndord, og finnes også i flere viser i *Carmina Burana*.

N606 11Y1R:1Y1111:Y11:1Y1R11

dekor amenita flos amoris*decor amenita[tis] flos amoris*

«Pryd for vakre steder, kjærlighetens blomst.»

Uttrykket har usikker opprinnelse, men det har blitt knytta til diktning, og stammer antakelig fra et kjærlighetsdikt eller Maria-prising. *C* i *decor* ‘pryd’ er rista med *Y k*.

N607 R1.Y1.Y1B11.Y1111

ro ma kapud mundi*Roma, caput mundi.*

«Roma, verdens hovedstad.»

Uttrykket var velkjent både i antikken og i middelalderen. Det fantes blant annet på romerske mynter og i to dikt i *Carmina Burana*. *Caput* ‘hovedstad’ er rista med *Y k* i framlyd og *1 d* i utlyd. I og med at *d* blei ustemt i middelalderlatin, og ofte skrevet med *t* (Eitrem, 1996: 146), kan denne feilen antakelig knyttes til hyperkorreksjon – risteren trodde ordet blei skrevet med *d*, i og med at det blei uttalt med /t/.

N609 11111111 [..]11[.]1P Y11

onnordeo [..]en[.]ap meo*Honor deo veniat meo*

«La det komme ære til min gud.»

Normaliseringa av innskrifta er veldig usikker. Det er ikke funnet noen parallell til uttrykket, men det kan være en parafrase av et bibeluttrykk. *H* er utelatt i *honor* 'ære', og *t* er rista med þ **p** i *veniat* 'la det komme' (konjunktiv).

N612 NtH1

uenit

Venit

«Kommer (3p.sg.)»

På grunn av innskriftas korthet er det usikkert, hva teksten skal bety, eller hvilken opprinnelse den har, men det kan være starten på en antifon eller et bibelsitat.

N613 HHH

oleæ

Olea

«Olje»

Teksten tyder på at innskrifta har fungert som etikett på ei sending olivenolje, og den kan følgelig være knytta til handelsvirksomhet.

N615 BHHH:HHH:HNHH:HHH:HHHJHHH:HHHH:HHH:HHHH:HHHHHHH[.]

pater noster kuisinselo santafisetur nomentum apfeniapreno[.]

Pater noster, qui es in celis: Sanctificetur nomen tuum; adveniat regnu[m tuum;]

«Fader vår, du som er i himmelen: Hellig være ditt navn; komme ditt rike;»

Innskrifta viser begynnelsen på bønna *Fader vår*. *C* er rista med ^h/' s foran fremre vokal i *celis* 'himmelen'⁴ og *sanctificetur* 'hellig være' (konjunktiv), og utelatt foran konsonant i sistnevnte. *Q* er rista med ^h k i *qui* 'som', og *adveniat* 'komme' (konjunktiv) er rista med þ **p** både for *d* i innlyd og *t* i utlyd.

⁴ *Celis* er egentlig ablativ pluralis av *caelum* n., men i og med at den norske oversettelsen av *Fader vår* er oversatt med «i himmelen», bruker jeg entallsforma også her.

N616 B11tR:t#1tR

bataer nøstær*Pater Noster*

«Fader vår»

Innskrift bestående av de to første orda i *Fader vår*. # ø ser ut til å være brukt med lydverdi /o/ (jeg kommer tilbake til dette i 4.3).

N617

Linje a) 1NφY1RI1YR1h[h<']1Kt111YI[1<φ]1N'1φY1Y

auemariagrac[c<s]iaplenatomi[i<e]nustekom*Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum;*

Linje b) Bφt11Y111N[1N<N]1Y1N1φRIBN'1Bφt11Y11N[1N<N]1

benetikatu[tu<u]inmulieribusæpbenetiku[tu<u]s*benedicta tu in mulieribus, et benedictus*

Linje c) YRN1N'N11RI'1N1Yφt

fruktusuentristuiamen*fructus ventris tui. Amen.*

«Hill deg, Maria, full av nåde, Herren er med deg; velsignet er du blant kvinnene, og velsignet er ditt livs frukt. Amen.»

Innskrifta viser bønna *Ave Maria* i sin helhet. *T* er først rista med ' s i *gratia* 'nåde', og deretter er denne retta til h c, som kan tyde på at risteren er kjent med, at skrivemåten av dette ordet avviker fra, hvordan det uttales. *T* i *et* 'og' er rista med b p, og *c* med Y k foran bakre vokal eller konsonant i fire ord.

N618 --]:t1:Btt11Y1N'1<1]:YRN1N':

--]s æt benedikdus fruktus*mulieribu]s et benedictus fructus*

«(Velsignet er du blant) kvinner og velsignet er (ditt livs) frukt»

Innskriфта inneholder tekst fra *Ave Maria*. T er rista med 1 t i et 'og', etter skriftspråknormen.

- N619 1N1Y1R11YR1H1B111
auemariakraciablēna
Ave Maria, gratia plena
«Hill deg, Maria, full av nåde.»

Innskriфт bestående av de første orda i *Ave Maria*. T er rista med 1 c i *gratia* 'nåde'.

- N620 1N1Y1R11
auemaria
Ave Maria

- N621 1N1Y1R11
auemaria
Ave Maria

- N622 1N1Y1R11
auemaria
Ave Maria

- N623 1N1Y1R11
auemaria
Ave Maria

- N624 1N1Y1
auema
Ave Ma[ria]

- N625 1N1
auc
Ave [Maria]

N626 YĀRĪĪ

maria*[Ave] Maria*N628 11*¹111Y111¹11Y11¹111111*¹1R1¹Y111**dihsse¹dominosdomiossedeadæhstrismeoe***Dixit Dominus Domino [meo]: Sede a dextris meis;*

«Herren sa til min herre: «Sett deg ved min høyre hånd»»

Innskrifta viser begynnelsen på ei av Davids salmer i *Vulgata*, en velkjent tekst, som blei brukt både i kirka, i andaktsbøker og i den språklige opplæringa i latin. Akkurat det verset, som denne teksten er en del av, finnes i flere messetekster fra middelalderen.

X er rista med *¹ **hs** i både *dixit* ‘sa’ og *dextris* ‘høyre hånd’. Liestøl skriver for øvrig, at flere trekk ved teksten tyder på, at risteren ikke har forstått innholdet, som at *Dominus* ‘Herren’ har fått flertallsendinga **-os**, og at *meis* ‘min’ har blitt til **meoe**. Følgelig kan innskrifta være rista etter et feillest forelegg.

N629

Linje a) YĀN11:111.Y111ĀR. ¹N[N<Y]1R Y1:11.Y1Y1N111.YĀN11**kaute tie kinitr.su[u<f]ermo in mokulata gaute***Gaude, Dei genetrix, virgo immaculata. Gaude.*Linje c) YĀN[ĀN<ĀR]11:Y111:Y111N1¹11:111R11.1N Y11[.]**gau[au<ar]te kue genuisti eterni lumin[.]***Gaude, quae genuisti aeterni lumin[is claritatem]*

Min oversettelse: «Vær hilset, Guds mor, reine jomfru. Vær hilset. Vær hilset, du som fødte glansen fra det evige lyset.»

Innholdet kan knyttes til en Maria-antifon, som blei brukt både i privatandakter og i kirkelig liturgi i Europa. Det er usikkert, hvor godt kjent den har vært i Norge.

X er rista med ¹ **s** i *genetrix* ‘mor’, *q* med **Y k** i *quae* ‘som’, og *c* med **Y k** i *immaculata* ‘reine’. Også denne innskrifta har trekk, som tyder på, at risteren ikke har vært kyndig i latin,

og at forelegget kan ha vært ei runeinnskrift. Det gjelder ristinga av *virgo* ‘jomfru’ med Υ **m** istedenfor Υ **g**, samt den tilsynelatende tilfeldige punkteringa; *gaude* ‘vær hilset’ er i ett av tre tilfeller rista med Υ **k** i framlyd, t-runen er ikke punktert i *Dei* ‘Guds’, og heller ikke k-runen i *genetrix*, mens i-runen er feilaktig punktert i *virgo*.

N630 R^hI^hN^hI^hIR^hNY I^hI^hYI^hI B^hIRI^hI^hIR^hIT^hI^h

reciudeorum **inn**omini **patr**isnazare**nu**s

Rex Iudeaorum. In nomine Patris. [Iesus] Nazarenus.

«Konge over jødene. I Faderens navn. Jesus fra Nazaret.»

Innholdet kan knyttes til ei innskrift, som omtales i flere av evangeliene – kalt *INRI*. *X* er rista med h^1 **c** i *rex* ‘konge’.

N631

Linje a) Y^hIRI^h:K^hIRI^hI^h:^hRI^hI^hNY:TI^hI^hBI^hI^h:K^hIRI^hI^h:I^hI^hI^hI^h:B^hK^hI^hI^h:I^hY^h:IT^hIR^hNY
maria **pe**perit **crist**um **elis**abet **pe**perit **io**hannem **bapt**istam **in** **illar**um

Maria peperit Christum; Elisabet peperit Iohannem Baptistam. In illarum

Linje b) N^hIT^hIR^h^hI^hIT^h:^hI^h:^hBI^hIT^hN^hI^h:^hI^hI^h:IT^hIT^hIT^h:I^hY^hIT^hI^hIT^h:N^hI^hI^hI^h:IT^h

veneracione **sis** **abs**oluta **æcsi** **in**kalue **domi**nuste **uac**at **ad** **lu**

veneratione sis absoluta! Exi, incalve! Dominus te vocat ad lu[cem]!

«Maria fødte Kristus; Elisabet fødte Johannes døperen. Vær forløst av ærbødighet for dem!
Kom ut, hårløs! Herren kaller deg til lyset!»

Teksten kan knyttes til en formel til bruk «over barnsjuk kvinne», som finnes i et islandsk handskrift. *T* er rista med h^1 **c** foran fremre vokal i *veneratione* ‘ærbødighet’, og *x* med h^1 **cs** i *exi* ‘kom ut’ (imperativ). *C* i *vocat* ‘kaller’ (3p.sg.) og *Christum* er rista med h^1 **c**, og med Υ **k** i *incalve* ‘hårløs’.

N632

Linje a) ∷:|t|t|y|t|k [k<1]11r|1h|f|p|y|1|t|t|f|p|f|p|<h|hk|r|1|n|h|t|1|1|y|t|:1|n|r|r|1|1|
innomnep|p<t|atrisæpfil|l<t|iaep|æp<s|spritusantiamen curraa

In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti, Amen.: -rat

Linje b) K|1|1|r|n|h|f|p|k|1|1|1|1|r|h|1|t|*|n|y|t|k|h|y|1|n|1|f|p|h|1|1|r|1|b|1|1|
piacruxæppaciocristequimapasmauitæpsacrobot

pia crux et passio Christi, qui me plasmavit et sacro

Linje c) n|n|f|t|r|*|n|*|n|t|t|h|h|<1|t|y|t|1|1|t|h|t|y|t|1|1|t|y|t|1|1|
uualrquiqueeis[s<c]inmedicinasinmedicinamiiio

Vulnera quinque Dei sint medicina [mei]. Sint medicina mei

Linje d) h|t|t|t|t|n|1|t|t|b|r|1|h|1|t|t|n|1|t|t|n|y|t|n|h|h|t|r|t|r|
saginelauitfebrasadikouiadfuimauessarelr

sangvine lavit. Febres depellat, qui me vexare labo-

Med tanke på oversettelsen må linje c må leses før linje b, og de siste runene i linje a (etter *amen*) er trolig slutten på det siste ordet i linje d, men feilskrevet.

«I navnet til Faderen, sønnen og den hellige ånd. Amen. La Guds fem sår være medisiner for meg. La Kristus hellige kors og lidelse være medisiner for meg, som skapte meg og renska meg med det hellige blodet. La han drive bort feberen, som driver på å plage meg.»

Teksten er en latinsk formel mot feber, som finnes i et håndskrift skrevet ca. 1450. Innskriften har gjennomført realisering av *c* med ¹s og *s* med ^hc, og gjør dermed ikke forskjell på, om *c* står foran fremre vokal, bakre vokal eller konsonant. *T* i *et* 'og' er rista med ^pp i alle fire tilfeller, der ordet er brukt. I *sancti* 'hellig' er *t* rista med ¹t, etter skriftspråknormen, men uten *c*. *X* er rista med ^hc i *crux* 'kors' og *vexare* 'å plage', og *q* i *qui* 'som' og *quinque* 'fem' med en uvanlig rune (transkribert med *), se 4.1. Risteren har antakelig ikke vært den kyndigste i latin, og rista etter et forelegg i runer, som han kun delvis har forstått. Liestøl peker på at flere av runeformene, kan tyde på at forelegget kan ha hatt dansk opphav. Det gjelder for eksempel bruk av *d*-rune med punktert stav ¹, og realiseringa med kortkvistrunen ¹ for *c* og langkvistrunen ^h for *s*, som er motsatt av de fleste norske innskrifter.

N640
konsummatumæst
Consummatum est
 «Det er fullført»

Innskrifta inneholder Jesus sine ord på korset, som var vanlig å bruke i trylleformler. *C* i *consummatum* ‘fullført’ er rista med **ʃ k**.

N641 --]t[.].n[.].t1t1t1t1t1t1t1
 --]n[.].ua[.]eteindomino
Valete in Domino
 «Lev vel i Herren!»

Innskrifta inneholder en vanlig kristen hilsen.

4 Sammenligning av innskriftene

4.1 Q

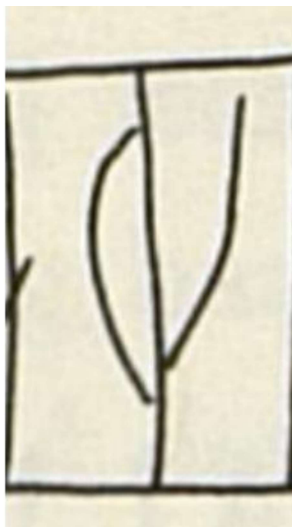
Normalisert *q* opptrer sju ganger i innskriftene, i seks ulike ord. N603, N604, N615 og N629 inneholder henholdsvis orda *querule* ‘klagende’, *que* ‘som’, *qui* ‘som’ og *quae* ‘som’ – alle rista med **ʃ k** for *q*. Den klassiske uttalen av latinsk *q* var /k/ (Eitrem et al., 1996: 7), og Knirk (1998: 493) skriver, at løsninga for de norske runeristerne som regel var å bruke k-runen **ʃ** til å realisere denne bokstaven, i og med at det ikke fantes en egen rune som svarte til den.

Flesteparten av innskriftene i dette korpuset ser altså ut til å følge denne normen.

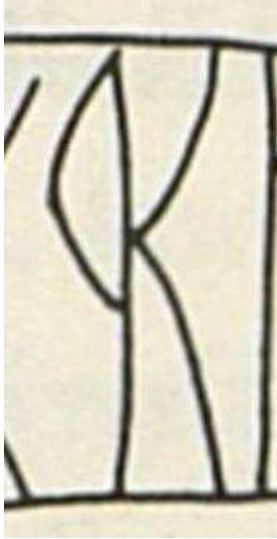
I N632 finner vi to ord med normalisert *q*; i *qui* ‘som’ er *q* realisert med en rune, som man ikke finner i den yngre fuþparken. Denne har form lik en **ʃ k** med en bøyle på venstre side av staven, se figur 1 nedenfor. I *quinque* ‘fem’ er *qu* realisert med en binderune av runen, som blei brukt for *q* i *qui* og **ʃ u**, se figur 2 nedenfor. Liestøl bemerker, at denne q-runen er tydelig inspirert av latinsk *q* (1980: 58), noe som kommer tydeligst fram i figur 2, der bøylene er festa til øvre del av staven. Både Seim (2010: 194) og Knirk (1998: 493) påpeker, at runen ser ut til å være en kombinasjon av latinsk *q* og **ʃ k**, der sistnevnte, ifølge Seim, antakelig skal indikere

lydkvaliteten til runetegnet. Det kan altså se ut til, at noen har forsøkt å konstruere en egen *q*-rune, basert på latinsk *q*, men med en ‘hjelpstav’ for uttale.

Som nevnt i del 3 har N632 ifølge Liestøl flere runeformer, som peker mot Danmark, og et mulig dansk opphav. Basert på de runefunna som er gjort i Norge, var antakelig den spesielle *q*-runen heller ikke en del av tegninventaret, som norske runeristere kjente til og benytta seg av (Seim, 2010: 194). N632s *q*-rune ser altså ikke ut til å være representativ for et norsk materiale, og følgelig virker *ʃ* **k** som den tydelig foretrukne måten å realisere *q* på i norske innskrifter. Seim bemerker for øvrig også, at N632 har danske trekk, men verken hun eller Liestøl skriver, om den spesielle *q*-runen er vanlig i Danmark, eller om den dukker opp i andre innskrifter der.

Figur 1: Rune for *q* i N632. Kilde: Liestøl, 1980: 56.

Figur 2: Binderune for *qu* i N632. Kilde: Liestøl, 1980: 56.

4.2 X

Normalisert *x* opptrer åtte ganger i innskriftene, i åtte ulike ord. Fire ulike løsninger er benyttet for å realisere denne bokstaven, som ikke svarte til et eget runetegn i den yngre fuþarken – $\text{h}^{\text{I}} \text{cs}$ én gang, $\text{I}^{\text{I}} \text{s}$ to ganger, $\text{*I}^{\text{I}} \text{hs}$ to ganger og $\text{h}^{\text{I}} \text{c}$ tre ganger.

X står for konsonantkombinasjonen $\langle \text{ks} \rangle$, og regnes derfor som to konsonanter. Den vanlige uttalen var $/\text{ks}/$ (Eitrem et al., 1996: 7), men i middelalderlatin blei den også i enkelte sammenhenger uttalt som $/\text{s}/$ (Knirk, 1998: 492). Basert på dette ville man kunne forvente, at de som kjente til latinske skrivekonvensjoner, ville valgt å riste *x* med $\text{I}^{\text{I}} \text{ks}$, eller eventuelt $\text{h}^{\text{I}} \text{cs}$, i og med at $\langle \text{k} \rangle$ er svært lite brukt i latin. Det kan være tilfelle for risteren av N631, som rista *x* med $\text{h}^{\text{I}} \text{cs}$. Innskrifta for øvrig antyder, at risteren må ha hatt god kjennskap til latinsk ortografi, da den er skrevet med god latin, «feilfri» ifølge Liestøl (1980: 51). I N629 og N637 er *x* i henholdsvis *genetrix* ‘mor’ og *Maximianus* rista med $\text{I}^{\text{I}} \text{s}$, og muligens har risterne gjengitt disse etter uttalen. I N630 er *x* i *rex* ‘konge’ rista med $\text{h}^{\text{I}} \text{c}$, og også risteren av N632 benytter $\text{h}^{\text{I}} \text{c}$ for å realisere *x* i både *crux* ‘kors’ og *vexare* ‘å plage’. Sistnevnte innskrift har trekk som peker mot et mulig dansk opphav (se del 3), og det er derfor ikke sikkert, at bruk av $\text{h}^{\text{I}} \text{c}$ for å realisere *x* er representativt for norske innskrifter. I og med at latinsk *c* opprinnelig hadde lydverdien $/\text{k}/$, før den i middelalderen blei palatalisert foran fremre vokal (se 2.3), kan man også tenke seg, at risterne av disse innskriftene vurderte $\text{h}^{\text{I}} \text{c}$ som ledig til å betegne *x*. Men palataliseringa førte også til, at lyd kvaliteten til *s* og *c* kunne ligne, og risterne kan derfor ha forveksla de to bokstavene, i det de gjenga orda slik det blei uttalt, heller enn skrevet.

Liestøl (1980: 62) nevner også, at på ei blyplate fra Odense (DR 204) er ordet *crux* (altså det samme som i N632) rista med en spesiell x-rune 𐌶, og at forelegget til den angivelig danske innskrifta N632, kan ha hatt den samme runen, lest som en 𐌶 c av vår rister, som ikke var spesielt kyndig i latin. I N628 er *x* i *dixit* ‘sa’ og *dextris* ‘høyre hånd’ rista med *^l **hs**. N628 og N629 bærer preg av, at risterne ikke har forstått innholdet i det de har rista, og begge har antakelig rista etter forelegg i runer. Det kan bety, at foreleggene kan ha hatt andre løsninger, enn det disse innskriftene har, at risterens manglende latinkunnskap har ført til, at noen runer har fått en annen form, enn de opprinnelig hadde. Kombinasjonen *^l **hs** finner vi en parallell til i N348 Borgund Stavkirke I (Knirk, 1998: 492). I denne innskrifta er *felix* ‘lykkelig’ og *artifex* ‘kunstner’ begge rista med *^l **hs** for *x*, og heller ikke denne risteren bærer preg av å ha vært den kyndigste i latin. Det er også en mulighet, at risterne har kunnet noe latin, og at de, når de ikke har forstått tegna i forelegget, har rista de orda de kjente igjen etter uttalen.

Sjøl om det må knyttes noen forbehold til risterens latinkunnskaper og et mulig dansk opphav, er det interessant, at man finner så mange ulike realiseringer for *x*. Det kan tyde på, at noen skreiv etter en uttale, som varierte, og at de enten ikke kjente skriftspråknormen, eller hadde fått lite opplæring i latin, mens andre kjente til latinsk ortografi og fulgte den, slik som risteren av N631. I sin undersøkelse av latinske innskrifter i Norge, fant Knirk også et par, som realiserte *x* med 𐌶^l **ks**, én med 𐌶^l **gs**, og én der *x* var rista med *^l **h** tre ganger, som, sammen med funna fra denne gjennomgangen, kan tyde på at bokstaven blei oppfatta og uttalt noe forskjellig, og at skriftspråknormen sjelden blei fulgt. At *^l **h** dukker opp, knytter Knirk til den grafiske likheten mellom *^l **h** og *x*, og kanskje er det også bakgrunnen for, at *^l **h** dukker opp i kombinasjon med ^l **s** i N628.

4.3 𐌶^l **ø** og 𐌶^l **o**

Som forventa er ingen varianter av 𐌶^l **o** representert i materialet. I N616 finner vi imidlertid *noster* ‘vår’ rista **nøstær**, og 𐌶^l **ø** kan altså se ut til å ha lydverdien /o/. Innskrifta inneholder flere linjer, enn den som er gjengitt i gjennomgangen i del 3. Disse linjene er ikke gjengitt, fordi de kun inneholder nordiske mannsnavn, men det kan være verdt å nevne, at risteren av N616 bruker 𐌶^l flere ganger i denne innskrifta, da også antakelig med lydverdi /o/. Navna i innskrifta har ulik opprinnelse, de er både norske, danske og svenske, og Liestøl (1980: 31) bemerker på bakgrunn av dette, at innskrifta kan ha blitt til i et blandingsmiljø, og dermed fått innslag fra ulike deler av Norden. Altså er det ikke nødvendigvis en ø-rune, vi ser i denne innskrifta, det kan være en langkvistvariant av en o-rune, som var mer vanlig å bruke i

Danmark⁵. Langkvist a-runen † står imidlertid tydelig med lydverdi /e/ eller /æ/, og risteren skiller klart mellom denne og kortkvist a-runen, som er brukt med lydverdi /a/ i *pater* ‘fader’, noe som igjen tyder på norsk eller svensk innflytelse.

4.4 H

Kun to av innskriftene inneholder ord, som har *h* i normalisert form, *honor* ‘ære’ i N609 og *hominis* ‘menneskets’ i N633 – begge disse er rista uten ***h**. *H* blei ikke uttalt i middelalderlatin (Eitrem et al., 1996: 146), slik at stavinga av disse orda er basert på uttalen av dem, ikke skriftspråknormen. I innskrifter og tekster med latinskrift ser man svært sjelden, at *h* mangler, og manglende *h* blir av den grunn knytta til ortofon staving (Palumbo, 2022: 197). Fordi *h* ikke blei uttalt, blei den ofte feilaktig satt inn i ord. Eitrem et al. (1996: 146) nevner eksempelvis *author* for *autor* – men det finnes ingen eksempler på dette i korpuset.

4.5 Þ þ

Normalisert Þ **þ** er benytta elleve ganger i innskriftene, i ti ulike ord, og opptrer oftest i konjunksjonen *et* ‘og’, som er rista med Þ **þ** seks ganger. Fire av disse finner vi i N632, som angivelig kan ha dansk opphav. Til sammenligning finner man *et* rista med 1 **t**, etter skriftspråknormen, tre ganger. *T* i *et* står etter trykklett vokal, og bruk av Þ **þ** i disse viser til den skandinaviske utviklinga, som blei nevnt i 2.3, der <ʰ> i utlyd etter en trykklett vokal fikk frikativ uttale, og gjerne blei stava med <þ> (Knirk, 1998: 490). Denne utviklinga ser vi også i andre ord i N604, N609 og N615. I disse er henholdsvis *sit* ‘måtte være’, *veniat* ‘la det komme’ og *adveniat* ‘komme’ rista med Þ **þ** i utlyd. *Vocat* i N631 er imidlertid rista etter skriftspråknormen, med 1 **t** i utlyd.

Det ser ikke ut til å være noe mønster knytta til, når de ulike runene er benytta. *Sit* og *vocat*, som er rista med ulike runer i utlyd, står begge i innskrifter, som viser god latin. I N617 er *et* rista med Þ **þ** i ei innskrift med god latin. I N632 er ordet rista på samme måte, men her i ei innskrift som tyder på at risteren ikke var spesielt latinkyndig. N634 inneholder for det meste navn, men disse er korrekt gjengitt, i ei innskrift som benytter 1 **t** i realiseringa av *et*.

Adveniat og *Mattheus*, i henholdsvis N615 og N638, er rista med Þ **þ** i innlyd. I *adveniat* viser antakelig dette til at <d>, på samme måte som <t>, fikk frikativ uttale i trykksvak

⁵ Langkvistrunene var mest utbredt i Danmark, og kortkvistrunene i Norge og Sverige (Spurkland, 2001: 88).

posisjon, og til utviklinga av trykksvak /d/ og /t/ til [ð] i gammelnorsk (Torp & Vikør, 1993: 72). I *Matheus* er þ **þ** brukt for å realisere *th*. På gammelnorsk blei navnet stava uten *h*, denne bruken viser derfor antakelig ikke til den samme utviklinga som *adveniat*. Den samme ristinga, av latinsk *th* med **þ**, finner man for øvrig også i andre innskrifter, som N348 Borgund Stavkirke I (Knirk 1998: 491).

4.6 T foran fremre vokal

T foran fremre vokal opptrer fire ganger i innskriftene, i fire ulike ord. I N632 er *sancti* rista med 1 **t**. I denne posisjonen, det vil si etter en konsonant, har ikke *t* blitt palatalisert. I N617, N619 og N631 er *t* i henholdsvis *gratia* ‘nåde’, *gratia* ‘nåde’ og *veneratione* ‘ærbødighet’, rista med 1 **c**, som viser til hvordan bokstavkombinasjonen *ti* kan forveksles med *ci*, jamfør 2.3. Disse innskriftene er skrevet med god latin, selv om N619 muligens er litt for kort til å vurdere risterens latinkunnskaper, og viser derfor, at sammenblanding av *ti* og *ci* ikke nødvendigvis henger sammen med dårlig latin. I N617 har risteren først rista en 1 **s** for *t* i *gratia*, og deretter endra denne til en 1 **c**. Det kan tyde på, at risteren har kjennskap til latinsk ortografi, og er kjent med at noen ord uttales annerledes, enn de skrives, men allikevel har valgt feil runetegn i sin gjengivelse av *Ave Maria*. I det minste må risteren ha vært bevisst forskjellen mellom 1 og 1, og skilt mellom disse runetegna.

4.7 C

Normalisert *c* opptrer 39 ganger i innskriftene, samt at bokstaven er utelatt i to ord – *sanctificetur* ‘hellig være’ og *sancti* ‘hellig’ i henholdsvis N615 og N632. Som nevnt i 2.3 var det i utgangspunktet ikke et eget runetegn, som svarte til denne bokstaven. Den klassiske uttalen var /k/, men i middelalderlatin fikk den uttale lik /ts/ foran de fremre vokalene ⟨i⟩, ⟨e⟩ og ⟨æ⟩ (Eitrem et al., 1996: 146). I sin undersøkelse av latinske innskrifter i Norge fant Knirk, at risterne hadde flere løsninger, når det kom til hvordan de realiserte *c*; noen tok i bruk langkvistvarianten av s-runen 1, noen 1 **k** for /k/-uttalen, og noen 1 **s** for /ts/-uttalen (Knirk, 1998: 491–492).

Når det gjelder utelatelse av *c*, kan et slikt trekk tyde på, at risterne ikke var kjent med skriftnormen av orda (altså med *c*), og det ser ut til å stemme godt med hvordan de to nevnte innskriftene ellers er realisert. N615 ser ut til å være rista mer etter uttalen enn ortografi; *qui es* ‘du som er’ er dratt sammen og rista **kuis**, *adveniat* ‘komme’ med þ **þ** i både innlyd og

utlyd, og ¹ s er rista for *c* foran fremre vokal. Risteren av N632 har gjort flere feil i sin innskrift, som tyder på, at han kun delvis har forstått latinen (se del 3).

C opptrer foran bakre vokal eller konsonant 32 ganger, og med unntak av åtte stykker, er alle realisert med ¹ k – gjengivelsen av *c* i denne posisjonen ser altså ut til å følge uttalen. *Cresco* ‘jeg styrkes’ i N603 har ¹ g i framlyd, som kan se ut til å være ei feilristing, da innskrifta ellers, som er rista med god latin, har gjennomført ¹ k i denne posisjonen. I N631 er *Christum* og *vocat* ‘kaller’ rista med ¹ c. Risteren av denne innskrifta rista også *veneratione* ‘ærbødighet’ med ¹ c istedenfor ¹ t og *exi* ‘kom ut’ med ¹ cs for *x*. I lydsekvensen /ks/ har han altså rista ¹ c for /k/, mens i *veneratione* står *c*-runen for en annen lyd. Dette valget tyder på at vedkommende hadde kjennskap til latinsk ortografi, noe innskrifta også bærer preg av, da den er rista med god latin (Liestøl bemerker at den er «feilfri» (1980: 51)). I N634 er navna *Marcus*, *Lucas* og *Lucas* rista med ¹ c, mens *Christus* er rista med ¹ k. En slik variasjon kan muligens knyttes til, hvordan *Christus* blei skrevet – *Kristr* – på gammelnorsk, og ristinga kan være påvirket av denne skrivemåten. Med dette i tankene ville man trolig forvente, at også *Marcus* og *Lucas* var rista med ¹ k, slik som de er i N638. ‘*Kristr*’ var imidlertid et navn, som antakelig var mer kjent for folk flest, og som de var bevisst en egen gammelnorsk skrivemåte av. I N632 er *c* i *Christi* og *sacro* ‘renska’ rista med ¹ s, i ei innskrift som konsekvent benytter kortkvist s-runen ¹ for *c*, mer om denne nedenfor.

Foran fremre vokal opptrer *c* sju ganger, i sju ulike ord – rista med ¹ s fem ganger og med ¹ c to ganger. I N615 er *celis* ‘himmelen’ og *sanctificetur* rista med henholdsvis ¹ s og ¹ s. Innskrifta har ingen ord med *c* foran bakre vokal eller konsonant, som kan fortelle oss, hvilken rune risteren ville ha valgt i denne posisjonen (*sanctificetur* er rista uten *c*), men vedkommende benytter ¹/¹ s også for *s*, og bærer som nevnt preg av å riste etter uttalen. N603, ei innskrift som utviser god latin, benytter ¹ s på samme måte, både til *c* foran fremre vokal i *lucis* ‘livets/lysets’, og til å realisere *s* ellers i innskrifta, men denne innskrifta har også flere ord, som i normalisert form har *c* foran bakre vokal eller konsonant, og alle disse (med unntak av første rune i *cresco*, som nevnt over) er realisert med ¹ k. I N604 er runetegna brukt på mye samme måte som i N603, men i denne er de to orda, som har *c* foran fremre vokal, *ducite* ‘før’ (imperativ) og *nescia* ‘ubegrensa’, rista med ¹ c. Det ser altså ut til, at vi har å gjøre med en runerister, som kjenner skriftnormen til disse orda og den varierende uttalen av *c*. Både N603 og N604 er rista med god latin, men basert på dette spesifikke trekket, kan det tyde på, at risteren av N603 ikke har den samme kjennskapen til latinske skrivekonvensjoner,

som risteren av N604. I N632 er *medicina* rista to ganger med ¹ s. Risteren bruker konsekvent kortkvist s-runen ¹ for *c* og langkvist s-runen ^h for *s*, som antyder, at innskrifta kan ha dansk opphav⁶. At risteren konsekvent bruker én rune for *c* tyder på, at han kjenner latinske skrivekonvensjoner, men som nevnt i del 3 er det trekk i denne innskrifta, som tyder på, at risteren kun til en viss grad har forstått det, han har rista. Når bruken av de to nevnte runene allikevel er såpass gjennomført, må det enten være slik, at forelegget, risteren har benytta, har vært spesielt godt, eller at han har kunnet såpass med latin, at han har kunnet utføre en svært kvalifisert gjetning. Uansett hva som stemmer, ser det ut til, at enten risteren av denne innskrifta eller av forelegget har hatt et bevisst forhold til *c* som en egen bokstav, da ¹ k ikke er brukt i det hele tatt.

Sjøl om *c* foran fremre vokal ikke opptrer så mange ganger i innskriftene, ser det ut til, at alle risterne av innskrifter med dette trekket, enten kjenner latinske skrivekonvensjoner og til *c* som en bokstav, som ikke er representert i fuþarken, eller de har rista etter uttalen, i og med at ingen har brukt ¹ k. Når det gjelder N632, som benytter ^h c og ¹ s motsatt av det som er vanlig i norske innskrifter, bør antakelig denne translittereres med *c* for ¹ og *s* for ^h, slik de er brukt i innskrifta. Funna ser da ut til å stemme godt overens med det, Knirk fant – ^h c brukt i begge posisjoner, ¹ k mest for /k/-uttalen, og ¹ s mest for /ts/-uttalen, som igjen tyder på, at risterne bygde mer på uttalen enn det latinske skriftbildet.

4.8 Innholdet

Innledningsvis nevnte jeg, at de fleste latinske innskriftene, som er funnet i Norge, har religiøst innhold, noe som også kommer fram av denne gjennomgangen. Av de 45 innskriftene som inngår i NlyR VI, første hefte, er 31 gjennomgått i denne oppgava. 24 av disse har religiøst innhold, ikke medregnet N605, som er for kort til å vurdere, og N606, da det er usikkert om teksten er et kjærlighetsdikt eller Maria-prising. Det er ikke uventa – varianter av *Ave Maria* vi finner flest av. Ti innskrifter inneholder hele eller deler av denne bønna, og også *Pater Noster* dukker opp to ganger. Som nevnt i 2.1 var det en religiøs ambisjon, at alle skulle kunne disse versa, og derfor var de antakelig godt kjent blant folk flest, iallfall navnet på bønnene (som også er de to første orda i dem), som er det, som dukker opp fleste ganger i forbindelse med *Ave Maria*-innskriftene.

⁶ Langkvistrunene var mest utbredt i Danmark, og derav var det kortkvistrunene som blei tatt i bruk, når fuþarken blei utvida. I Norge var det motsatt (Spurkland, 2001: 88).

Av de ikke-religiøse innskriftene finner vi en etikett, som kan knyttes til handelsvirksomhet, ei innskrift med usikkert innhold og fem innskrifter, som har innhold, som kan knyttes til diktning eller *Carmina Burana*. Disse fem siste er spesielt interessante, da dette var tekststykker, folk flest ikke ville ha kjent til. Vagantvisene i *Carmina Burana* blei dikta og sunget av studenter og lærde i området sør for Norden, det kan derfor tenkes, at risteren av N603 har vært en del av universitetsmiljøet i sørlige Europa, og dermed antakelig tilhørt det geistlige miljøet i Bergen (Liestøl, 1980: 8). En god del nordmenn studerte, som nevnt innledningsvis, i utlandet, og vedkommende kan ha blitt kjent med visene under et studieopphold. Uttrykket i N605 er et sitat av Vergil, en kjent romersk poet, som var populær i lærde kretser i middelalderen. Det har trolig vært å finne i lærebøker ved universiteter og skoler, og i ulike varianter som refreng i *Carmina Burana*. Også N607 inneholder uttrykk, som kan knyttes til *Carmina Burana*, og N604 og N606 versepar og uttrykk, som hører hjemme i diktning. Risterne må derfor ha vært kjent med denne type diktning, og trolig har de tilhørt det samme miljøet som risteren av N603 (Liestøl, 1980: 16). Spurkland (2044: 338) skriver om N604, at det er umulig å si, hvordan en slik tekst kan ha endt opp i middelalderens Bergen, men foreslår, at det kan ha bakgrunn i, at denne kan ha vært brukt i undervisning, og dermed har funnet veien til Bergen ved hjelp av en student, som har lært den utenat (2004: 338). Noe som ser ut til å stemme godt, med det vi allerede mener å vite om risteren av N604.

4.9 Runeristerne

Når det gjelder hvem, som kan ha rista innskriftene i korpuset, har jeg allerede til dels vært inne på dette, som for eksempel hvem som kunne latin på den tida, innskriftene blei rista (se 2.1), hvor god latinen i noen av innskriftene er, og hvilket miljø risterne kan ha tilhørt (se 4.8). Flere av innskriftene viser, at risterne må ha hatt befatning med latinsk litteratur og ortografi, som igjen må bety at de, iallfall til en viss grad, har blitt undervist i latin. Det gjelder for eksempel innskrifter som N603, N604 og N617, som er rista på svært god latin, og med innhold som kan knyttes til universitetsmiljøer utenfor Norden.

Et spørsmål som melder seg, er om alle risterne kunne latin, eller om de rista etter det, de hadde hørt, for eksempel i kirka. Runekyndige kan ha husket ordlyden i de faste formlene og passasjene, som blei lest opp fra bibelen i kirka, og forsøkt å riste disse. Det kan for eksempel være tilfellet, når det gjelder innskriftene, som gjengir ord fra *Pater Noster* og *Ave Maria*. De korte variantene av disse innskriftene har imidlertid ingen trekk, som kan knyttes til uttale, men innskriftenes korthet kan sjølsagt spille inn, når det gjelder dette. *Pater Noster*-innskrifta N615 har flere trekk, som er prega av ordas uttale (disse blei nevnt i 4.7), som fører

til, at latinen umiddelbart ikke ser ut som den beste, allikevel gjør ikke risteren noen store feil, slik for eksempel risteren av N628 gjør, når han rister **meoe** for *meis* ‘min’. At *celis* er rista **selo**, kan til og med tyde på, at risteren kjenner til latinsk grammatikk, da *celis* ‘himmelene’, som er ablativ pluralis av *caelum*⁷, hadde formen *celo* i ablativ singularis. Risteren kan altså ha valgt feil numerus, i tråd med den norske oversettelsen – «Fader vår, du som er i himmelen». Også *Ave Maria*-innskrifta N617 har talenære trekk; *gratia* ‘nåde’ rista **gracia** og *et* ‘og’ rista **æþ**, samtidig som den ellers er prega av god latin. Også rettinga av ' s til ᵹ c i *gratia* ‘nåde’ antyder, at risteren hadde kjennskap til latinsk ortografi. Þ **þ** i utlyd der det latinske ordet har *t*, er for øvrig et trekk, som også finnes i N604, og det viser ikke nødvendigvis til manglende latinkunnskap. Også N628, som inneholder begynnelsen på ei av Davids salmer, har en tekst, som var velkjent og mye brukt i kirka. Liestøl (1980: 45) skriver, at teksten tyder på, at risteren ikke har forstått innholdet, altså har han antakelig rista den etter et forelegg, muligens ei runeinnskrift. Feilene risteren gjør kunne også ha vært på bakgrunn av muntlig overlevering, at risteren har hørt dette i kirka. Det framstår allikevel som usannsynlig, at vedkommende skulle ha hørt orda *meis* og *domino*, og deretter valgt å riste dem **meoe** og **domio**, sistnevnte også ettersom han har rista *dominus* med *n*. Ristinga av *dominus* ‘herre/herren’ som **dominos** ‘herrer/herrene’, altså med flertallsending, understreker Liestøls bemerkning om denne risteren. Spørsmål om hvem risterne av disse innskriftene var, dreier seg altså ikke bare, om risterne kunne latin eller ikke, eller om de rista etter det, de hadde hørt eller lest selv.

I likhet med N628, har flere av innskriftene trekk, som tyder på, at de kan være rista etter forelegg i runer, som risterne helt eller delvis ikke har forstått. Det gjelder for eksempel N629 og N632. I N629 framstår punkteringa av runene som tilfeldig, som antakelig kan ha vært vanskelig å se i forelegget (se del 3). Risteren har også valgt å riste *virgo* som **vermo**, som kan være, fordi han har lest ƿ **g** i forelegget som ƿ **m**. Disse innskriftene, samt de som ikke utviser den fremste latinkunnskap, og de korte innskriftene med *Pater Noster* og *Ave Maria*, kan være knytta til opplæringsformål.

Mange av innskriftene viser allikevel god forståelse av latin, som de nevnte N603 og N604. Både innhold og utførelse av disse innskriftene tyder på, at vi har med lærde ristere å gjøre, og dermed antakelig geistlige personer. Dersom disse innskriftene skulle vært rista etter forelegg, måtte disse i så fall vært svært gode og lettleste, og det framstår som lite sannsynlig, at risterne ikke ville ha gjort en eneste betydelig feil, iallfall hvis man sammenligner med ei

⁷ Diftongen *ae* blei skrevet *e* i middelalderlatin (Eitrem et al., 1996: 145).

innskrift som N629. Om de hadde rista etter gode forelegg, er det fremdeles sannsynlig, at de har vært relativt latinkyndige. Risterne av N605, N606, N607 og N609 må antakelig også ha hatt en viss befatning med både latinske språk og litteratur – for å være kjent med uttrykkene de har rista. N609, som har innhold det ikke er funnet noen parallell til, kan tyde på, at risteren har lest en del latin – og slik kommet over dette uttrykket, eller eventuelt skrevet det selv. Disse nevnte innskriftene bærer følgelig preg av å være rista av nettopp den gruppa av personer – som det er antatt at kunne latin i middelalderen, det vil si, høyt utdannede personer, antakelig geistlige.

Innskrifter med talenær staving har blitt knytta til mangelfull latinundervisning, eller at kunnskapen til risterne var basert på muntlig overlevering, i og med at man ellers ville kunne forvente, at innskriftene var mer prega av den skriftlige normen (Knirk 1998: 491).

Innskriftene i dette korpuset har imidlertid vist, at selv innskrifter som viser god forståelse av latin, har talenære trekk. I og med at flere av risterne antakelig kjente til latinsk ortografi, kan det tyde på, at de fulgte en egen norm for runeskrift. I en studie av latinske innskrifter i Sverige fant også Palumbo (2022) ortofonisk staving i innskrifter, som ellers viste, at risterne antakelig hadde gode ferdigheter i latin. Han skriver, at ortofonisk staving kan ha bakgrunn i, at risterne lærte seg latin ved hjelp av runer heller enn latinskrift (noe innskriftene på dårlig latin muligens vitner om), eller at de, selv om de var kjent med latinske skrivekonvensjoner, valgte å forholde seg til den vanlige praksisen for runer, som var mer ortofon (2022: 203). En del av risterne ser, som nevnt, ut til å ha vært del av universitetsmiljøer sør for Norden, og har derfor antakelig god kjennskap til latinsk ortografi, i og med at de måtte kunne latin for å studere der. Muligens lærte disse seg latin ved hjelp av runeskrift til å begynne med. Det er imidlertid ingen av innskriftene på god latin, som ikke har talenære trekk. Dersom disse var rista av høyt utdanna geistlige, som kjente latinske skrivekonvensjoner, ville man kanskje forventa, at iallfall et par av dem fulgte disse. Noe som igjen kan tyde på, at de fulgte en egen ‘runenorm’. Men det er selvsagt svært vanskelig å si, både fordi det kun er et lite antall runeinnskrifter, som består, og fordi selv den dyktigste skribent kan skrive feil, iallfall på et andrespråk.

5 Oppsummering

Denne oppgava har forsøkt å gi et innblikk i, hvordan runeristerne gjenga latin i innskrifter. Enkelte av trekka, som jeg ønska å undersøke, har ikke forekommet i det hele tatt, eller kun i få tilfeller. Innskriftene inneholdt for eksempel ingen latinske ord med opprinnelig *d* i utlyd

rista med 1 t eller þ, ƿ, ƿ var ikke representert, og ƿ kun én gang, men antakelig var dette en langkvist o-rune i ei blandingsinnskrift. De to sistnevnte var heller ikke forventet å være representert. C finnes i en del av innskriftene, og blei vanligvis rista etter de ulike uttalene /k/ og /ts/ eller med ʰ c. Også þ er representert i flere innskrifter, som oftest i stedet for t i utlyd i det latinske ordet. Den gammelnorske, eller skandinaviske, utviklinga av trykksvak /t/ til [ð], viser seg følgelig også i dette latinskspråklige materialet. Sjøl om noen av trekka kun forekommer i få tilfeller, har det dukket opp flere interessante aspekter, som den spesielle q-runen, og hvor ulikt x er realisert, men kanskje aller mest hvordan risterne ser ut til å følge en egen 'runenorm', som fulgte uttalen heller enn skriftnormen, sjøl når de rista på latin. Flere av innskriftene viser, at risterne må ha hatt god kjennskap til latinsk ortografi, sjøl om de rista flere ord etter uttale. Innskriftene på god latin bærer preg av å være rista av geistlige personer, og at flere av innskriftene har tekster, som ofte brukes i undervisning, peker også mot lærde ristere. De korte innskriftene kan være vanskelig å vurdere, og det gjelder også innskriftene, som ser ut til å være rista etter forelegg, selv om tekstenes karakter ser ut til å antyde, at risterne må hatt noe kjennskap til latinsk ortografi. Disse innskrifter kan være knytta til opplæring, og den varierende kvaliteten på latinen kan komme av, at risterne ikke kunne latin like godt alle sammen. Det er jo ikke slik at man enten kan eller ikke kan et språk, det er mange steg mellom disse to stadiene. De innskriftene, som mest kan si oss noe om hvem risterne var, ser imidlertid ut til å være rista av lærde, geistlige personer, som stemmer godt overens med hvem man antok kunne latin på den tida innskriftene blei til, og det er heller ikke uventa at det var de som kunne, eller var i ferd med å lære seg, latin, som rista mest runer på latin.

Litteraturliste

- Berg, I. (2018). Skriftkulturen ved erketet i seinmellomalderen. I Ekroll, Ø. & Opsahl, E. (red.), *Nidaros erkebispesete i seinmiddelalderen—et kultursentrum* (s. 79-103). Novus forlag.
- Eitrem, S., Tosterud, B., & Kraggerud, E. (1996). *Latinsk grammatikk* (3. utg.). Aschehoug.
- Gustavson, H. (1994). Latin and Runes in Scandinavian runic inscriptions. I Klaus Düwel (red.), *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung* (s. 313–327). Berlin: de Gruyter.
- Karlsen, E. (2018). Andre språk i Norge: latin og gresk. I Sandøy, H., Nesse, A. & Mæhlum, B. (red.), *Norsk språkhistorie 2*. Oslo: Novus.
- Karlsen, E. (2017) 04. Latin i Norge fra middelalder til nytid. I Lavold, B. & Ødemark J. (red.), *Reformasjonstidens religiøse bokkultur cirka 1400–1700: tekst, visualitet og materialitet* (s. 110–132).
- Knirk, J. E. (1998). Runic inscriptions containing Latin in Norway. I K. Düwel (Red.), *Runeninschriften als Quellen interdisziplinärer Forschung* (s. 476–507). Berlin: Walter de Gruyter.
- Knirk, J. E. (1990). Rettingar og tillegg. I J. E. Knirk (Red.), *Norges innskifter med de yngre runer. Sjette bind. Annet hefte* (s. 227–258). Oslo.
- Kraggerud, E. (2021). Understanding N 603 from Bryggen in Bergen in the Light of Carmina Burana Poems 88 and 71. *Futhark: International Journal of Runic Studies*, 11 (s. 137-153).
- Liestøl, A. (1980). *Norges Innskifter med de yngre runer. Sjette bind. Første hefte*. Oslo.
- Liestøl, A. (1971). The literate Vikings. I P. Foote & D. Strömbäck (Red.), *Proceedings of the Sixth Viking Congress (1969, 69–78)*. Uppsala: Almqvist og Wiksell.
- Palumbo, A. (2022). How Latin is runic Latin?: Thoughts on the influence of Latin writing on medieval runic orthography. I Marold, E. & Zimmermann, C. (red), *Studien zur runischen Graphematik: Methodische Ansätze und digitale Umsetzung* (s. 177–218). Uppsala: Uppsala universitet, Institutionen för nordiska språk.
- Roggen, V., Kraggerud, E. & Tosterud B. (2015). *LATINSK ORDBOK -latin -norsk*. Cappelen Damm.
- Seim, K. F. (2010). Evidence of Runic and Roman Script in Contact in Post-Viking Age Norway. *Futhark: International journal of runic studies*, 1 (s. 189–196).
- Spurkland, T. (2001). *I begynnelsen var Runic*. Oslo: LNU og J.W Cappelen's Forlag.
- Spurkland, T. (2004). Literacy and 'runacy' in medieval Scandinavia. *Scandinavia and*

Europe 800–1350: Contact, Conflict, and Coexistence (s. 333-344).

Steenholt Olesen, R. (2007). *Fra biarghrúnar til Ave sanctissima Maria: studier i danske runeindskrifter fra middelalderen*. Det Humanistiske Fakultet. Københavns Universitet.

Torp, A. & Vikør, L. S. (1993). *Hovuddrag i norsk språkhistorie* (2. utg.). Gyldendal.

